

Enkele kritische kanttekeningen bij "Kapitalisme en burgerlijke staat, een in- leiding in de marxistische politieke theorie"

Pim Fortuyn en Teun Jaspers

Inleiding

Sedert enige jaren houden economen, sociologen, politicologen en historici die zich geïnspireerd weten door het historisch-materialisme, zich bezig met het vraagstuk van de functie en de positie van de staat in de kapitalistische maatschappij. In Nederland heeft dit onder andere geresulteerd in een congres, georganiseerd door de Vesvu, *Ekonomie en Staat* (oktober 1975), een tweetal nummers van *Te Elfder Ure* (nr. 22 en 23), over economie en staat en marxistische staatstheorie, alsmede de oprichting van een nieuwe periodiek *Recht en Kritiek* die vrijwel geheel aan deze problematiek gewijd is.

Belangrijkste inspiratiebronnen voor de Nederlanders zijn en waren de Duitse theorieën over het staatsmonopolistisch kapitalisme (Alvater, Hirsch, Blanke, Jürgens en Kastendiek) en de Franse structuralistische theorieën (Althusser, Poulantzas, Balibar en Castells). Een geheel aparte plaats wordt ingenomen door Milibands *The State in Capitalist Society* (2).

Siep Stuurman komt de verdienste toe met zijn boek de historisch-materialistische theorievorming over de verhouding tussen staat en kapitalistische maatschappij in ons taalgebied meer toegankelijk te hebben gemaakt.

Het ligt niet in de bedoeling in het kader van deze bespreking een samenvatting te geven van zijn boek. Dat is ook niet goed mogelijk, omdat het 400 pagina's dikke boek zoveel overhoop haalt dat een evenwichtige samenvatting binnen dit bestek niet doenlijk is. Gezien de grote belangstelling van de zijde van boekbesprekers, achten wij ons ook enigszins ontslagen van deze plicht. We willen ons in deze bespreking beperken tot een kritiek en discussie.

sie op ons inziens belangrijke punten van het door Stuurman behandelde thema. Bij de volgende aspecten willen wij enige kritische kanttekeningen plaatsen:

- a. de behandeling van het historisch-materialisme;
- b. de staat;
- c. plaats en functie van het recht;
- d. de verhouding theorie-empirie.

a. De behandeling van het historisch-materialisme

Stuurman besluit zijn inleiding met de uitspraak "Het is mijn bedoeling om de discussie in Nederland over de marxistische politieke theorie te stimuleren. Op den duur zal ook bij ons hopelijk een discussie op gang komen die zich oriënteert op de nationale politieke ontwikkelingen. Historisch onderzoek en theorievorming zullen daarbij hand in hand moeten gaan" (p. 16). Slechts weinigen zouden dit loffelijk streven niet van harte ondersteunen. Aan ons de taak na te gaan, wat de schrijver hier zelf van waar maakt. Het is bekend dat discussieren niet een van de sterkste troeven is van het historisch-materialisme. Met name de Duitse variant blijkt nogal eens uit te blinken in Marx-exegese en regelmatig leidt dit tot verkettering van diegenen die er een afwijkende Marx-interpretatie op na houden. In zoverre er al sprake is van discussie beperkt deze zich tot interpretatie- en afleidingsproblemen met betrekking tot het werk van de grote meester. Tekenend in dit verband is dat ieder zichzelf respecterende marxist zich in deze club presenteert met zijn eigen Marx-interpretatie. Het is dan ook in deze theoretische traditie dat het marxistisch dogmatisme in allerlei varianten van determinisme, onder andere economische en voluntarisme, een grote aanhang heeft (3).

Stuurman kiest zijn theoretisch uitgangspunt duidelijk elders. Het ligt voor de hand dat hij dan terecht komt bij degenen die de hegemoniale positie van de Duitse theoretici gebroken hebben: Althusser, Poulantzas en Balibar, die zich weer baseren op de Italiaanse theoreticus Gramsci. Stuurman kiest duidelijk stelling in het determinismedebat en verklaart zich een tegenstander van een economistische zogoed als van een voluntaristische benadering. Daarmee schermt hij zich af van de theorie van het

staatsmonopolistisch kapitalisme (4), van een op de klassieke gebaseerde marxistische benadering en van de voluntaristische traditie die begint bij Lukács (5). Hier beginnen voor ons echter de problemen.

Stuurman gaat het debat met de STAMOKAP theoretici, met Marx, Engels en Lenin en met de voluntaristen - Lukács en Lewis - niet op een systematische wijze aan. Over de voluntaristen rept hij in het geheel niet. Alleen uit zijn voortdurende benadrukking van structuren en processen en het objectieve karakter daarvan moeten wij concluderen dat een voluntaristische benadering - een benadering die de *wil* van de arbeidersklasse tot uitgangspunt neemt en zich daarmee concentreert op een strategie van bewustwording van deze klasse - in zijn ogen geen genade vindt. Dit wordt nog eens onderstreept door de keuze van Stuurman, vrijwel door het hele boek heen, voor theoretische posities van de Franse structuralist Althusser. Deze heeft in zijn *Réponse à John Lewis* (6) op duidelijke wijze afstand genomen van ieder voluntarisme en daarvoor zijn conceptie "de klassenstrijd als motor van de geschiedenis" in de plaats gesteld. Expliciet is Stuurman over de klassieke Marx, Engels en Lenin. "In het *Kommunistisch Manifest* werd al gesteld dat de moderne staat slechts een comité was ter behartiging van de gemeenschappelijke belangen van de gehele bourgeoisie. En ook Lenin begon zijn verhandeling over de staat steeds met de vaststelling dat de staat een machine is voor het in stand houden van de heerschappij van de ene klasse over de andere" (p. 21). De schrijver kan met zo'n staatsconceptie niet uit de voeten. Hij kiest echter niet de directe kritiek om duidelijk te maken dat zijn staatsconceptie een andere is. Hij onderstreept slechts dat de concepties van Marx, Engels en Lenin het klassekarakter van de staat bloot leggen. Om zich vervolgens te verliezen in een kritiek op de burgerlijke theoretici. "Er is welhaast geen theorie die door burgerlijke ideologen zo fel wordt bestreden als de marxistische theorie over het klassekarakter van de burgerlijke staat. Dit is ook logisch, omdat het idee van de *politieke gelijkheid* van de mensen één van de fundamenteën van de burgerlijke politieke theorieën is en als zodanig is het gelijkheids-idee zelf een machtig element in de

rechtvaardiging van de heersende verhoudingen" (p. 22). Pas later in dit hoofdstuk neemt hij afstand van de concepties van Marx, Engels en Lenin. "De staat vervult zijn functies immers in de *vorm* van algemeen-maatschappelijke activiteiten... Deze algemeen maatschappelijke instantie functioneert ook inderdaad - het is van belang dit goed in te zien - volgens een eigen logica, die niet gereduceerd kan worden tot de directe belangenbehartiging van één bepaalde klasse" (pp. 25 en 26). De schrijver heeft deze genuanceerde definitie van de functies van de staat nodig, omdat hij anders niet op adequate wijze de ondersteuning van de staat door de georganiseerde arbeidersbeweging in de meeste kapitalistische landen zou kunnen verklaren. Indien men de staat ziet als het comité van de heersende klasse, dan komt men uit bij theorieën die de binding van een belangrijk deel van de arbeidersklasse aan de staat in hooggeïndustrialiseerde kapitalistische landen verklaren uit een vals bewustzijn van dat deel van die klasse. Daarmee komt men direct in voluntaristisch vaarwater terecht. Een structuralistische theoretische positie leidt tot een verklaring in termen van de structurele positie van de staat in een klassemaatschappij.

Marx en Engels hadden deze binding van een strijdbaar deel der arbeidersklasse aan de staat *niet* voorzien. Hun theorie liet daar ook geen ruimte toe. Waarom dat niet expliciet gesteld en op grond van bovengenoemde argumenten de theorie van Marx en Engels niet verworpen?

In dit kader vormt de theorie van Lenin een hoofdstuk apart. Hij verbond zijn conceptie van de staat met het leerstuk van de dictatuur van het proletariaat en de rol van de communistische partij als de voorhoede van het proletariaat (7). De gevolgen van deze in een politieke praktijk omgezette concepties zijn vandaag niet alleen waarneembaar in de Sovjet Unie en de Oostblok landen, maar ook in sommige westeuropese communistische partijen die zich van deze ballast trachten te bevrijden en de parlementaire democratie tot uitgangspunt nemen van hun politiek handelen (8).

Indien Stuurman zo duidelijk stelling had genomen, had dit zijn eigen theoretische positie meer relief gegeven en was hij de vaderlijke kritiek van

marxistische dogmatici (9) als Fennema, Koper en van der Pijl - die nog steeds zweren bij wat Marx, Engels en Lenin beweerd hebben, ontlopen. Hij was dan door hen bestreden, hetgeen de duidelijkheid alleen maar gediend had.

Ook de afgrenzing van de STAMOKAP theoretici is niet helder. Op onderdelen maakt hij van hen gebruik. Alleen door zijn anti-economistische stellingname wordt het ons duidelijk dat hij de basisproposities van de STAMOKAP theorie verwerpt. Dit gebeurt echter weer niet op een expliciete manier. Door zo te werk te gaan maakt de schrijver zijn pretentie "De theorie over de maatschappij waarmee in dit boek gewerkt wordt is het historisch-materialisme" (p. 20) niet waar. In dit boek wordt met een *bepaalde* interpretatie van het historisch-materialisme gewerkt. Deze interpretatie steunt hoofdzakelijk op het werk van Althusser, Poulantzas en Gramsci, terwijl presentatie, de wijze waarop theorie en empirie samengaan, veel weg heeft van Milibands *The State in Capitalist Society*. Doordat een systematische discussie met historisch-materialisten die er anders over denken uit de weg wordt gegaan, is de lezer aangewezen op een berg aan voetnoten die in deze lacune moeten voorzien. Het zal duidelijk zijn dat dat voor de vakman nog enigszins is te overzien, maar voor niet-ingewijden zoals mensen van de sociale academies, vakbondsfunctionarissen etc. voor wie dit boek vooral bedoeld heet te zijn, is dat eenvoudigweg onmogelijk. Een inleiding in de marxistische politieke theorie, in de zin van een overzicht, is het boek dus geenszins. Een op Althusser, Poulantzas en Gramsci en Miliband gebaseerde interpretatie van de staat in hoog-geïndustrialiseerde kapitalistische maatschappijen is het alleszins. Op zichzelf een grote verdienste, maar waarom die dan ook niet zo opgevat?

b. De staat

Zoals gezegd baseert de schrijver zich voor zijn staatsdefinitie op Althusser, Poulantzas en Gramsci; "Deze apparaten vormen tezamen de staat (...) De belangrijkste apparaten zijn de volgende: 1. het centrale regeringsapparaat (...) 2. het administratieve apparaat (...) 3. het gewelddapparaat (...)

4. de rechterlijke macht (...) 5. vertegenwoordigende organen (...) 6. een aantal permanente adviesorganen (...) 7. een aantal ideologische apparaten" (pp. 18 en 19). Bij deze opsomming van apparaten wordt door middel van een voetnoot inzicht verschaft in de vindplaats: Milibands *The State in Capitalist Society*. Ook hier gaat Stuurman rechtstreeksdiscussies nogal uit de weg. Weliswaar is het juist dat Miliband een dergelijke opsomming geeft, maar de terminologie - het begrip apparaat - en de onder punt 7 genoemde ideologische apparaten zijn geheel en al ontleend aan Althusser en Poulantzas. Juist de theorie over de ideologische apparaten - een theorie die sterk steunt op de staatsconceptie van Gramsci, die deze weer ontleent aan Benedetto Croce (10) - vormt een uiterst belangrijke toevoeging aan de tot dan toe binnen het marxisme vigerende staatsconcepties. Op dit punt heeft zich een zeer vinnig debat ontwikkeld tussen Poulantzas en Miliband naar aanleiding van een bespreking door Poulantzas van Milibands eerder genoemde boek (11). De discussie heeft zich toegespitst op de opname van ideologische apparaten in de staatsconceptie. Poulantzas verstaat onder ideologische apparaten - in navolging van Althusser - de kerken, het onderwijs, het gezin, het juridisch apparaat, de politieke partijen, de vakbonden, de massamedia en de cultuur. Deze ideologische apparaten zijn staatsapparaten en vormen als zodanig een onderdeel van de staat. Miliband kritiseert deze opvatting door te stellen dat daardoor het onderscheid tussen de burgerlijke maatschappij en de staat geheel verdwijnt. Door het vervagen van dit onderscheid wordt een helder zicht belemmerd op de inwerking van de burgerlijke maatschappij op de staat en omgekeerd. Het gevolg daarvan is dat ook het onderscheid tussen bijvoorbeeld een fascistische staat en een parlementaire democratie vervaagt. Immers, het kenmerkende van een fascistische staat is de terugdringing van de burgerlijke maatschappij en een vergaande mate van verstatelijking van de vele instituties die in een parlementaire democratie tot de burgerlijke maatschappij behoren c.q. tot het terrein van het zogenaamde particuliere initiatief. Een parlementaire democratie wordt gekenmerkt door een positieve waardering van de inbreng van de burgerlijke maatschappij, zij maakt

zich ook sterk voor het stimuleren van het zogenaamde particuliere initiatief.

Poulantzas en Althusser baseren hun staatsconceptie op die van Gramsci, zoals door hem in de laatste fase van zijn theoretisch werk ontwikkeld: de integrale staat. Daarin gaan de politieke maatschappij, de *società politica*, en de burgerlijke maatschappij, de *società civile*, in elkaar op. De scheiding tussen de politieke en de burgerlijke maatschappij, waarbij de eerste als synoniem voor het begrip "staat" voornamelijke repressieve functies vervult en de tweede in hoofdzaak ideologische, laat Gramsci in zijn latere werk vallen. Of dit een achteruitgang inhoudt, zoals van Arnhem in haar artikel over de Hegemonie bij Antonio Gramsci Anderson nazegt (12), zij hier in het midden gelaten. Het toekennen van dwangfuncties aan de burgerlijke maatschappij sloot wel aan bij de reële situatie in die tijd. Zowel in Italië als in Duitsland ging aan de fascistische staat de fascisering van de burgerlijke maatschappij vooraf, compleet met het uitoefenen van dwangfuncties, bijv. de S.A., die in aanvang een burgerlijke privaatrechtelijke organisatie was. De burgerlijke maatschappij is dus wel degelijk in staat, buiten het staatsapparaat om, voorzieningen te treffen die de reproductie van haar grondstructuur zonodig met behulp van dwang veiligstellen (13).

Zoals gezegd, vormt Gramsci's notie van de integrale staat voor Poulantzas en Althusser de basis voor hun staatstheorie.

In zijn polemiek met Miliband rechtvaardigt Poulantzas de opname van de ideologische apparaten in de staat echter op de volgende gronden. "1. Als men de staat definieert als de instantie, die de klasseheerschappij in stand houdt, is het duidelijk dat de ideologische staatsapparaten precies dezelfde functie vervullen. 2. Het onderdrukkend staatsapparaat maakt het bestaan en functioneren van de ideologische staatsapparaten mogelijk. 3. Iedere belangrijke wijziging in de staatsvorm heeft gevolgen voor de relaties tussen de ideologische staatsapparaten en de relaties tussen deze apparaten en het onderdrukkend staatsapparaat. 4. Socialistische revolutie betekent niet alleen 'vernietiging' van het onderdrukkend staatsapparaat, maar ook 'vernietiging'

van de ideologische staatsapparaten. 'Vernietiging' van de ideologische staatsapparaten is slechts mogelijk als eerst het onderdrukkend staatsapparaat radicaal veranderd is" (14). Van Arnhem verbindt hieraan de conclusie dat Miliband de interpretatie van het begrip staat door Poulantzas - die teruggaat op het gramsciaanse idee van de integrale staat, die zowel de politieke als de burgerlijke maatschappij omvat - niet heeft begrepen. Ons inziens gaat zij hiermee aan de kern van de oppositie van Miliband voorbij. Miliband wil een degelijke argumentatie voor het hanteren van een staatsbegrip à la Poulantzas, dat zozeer afwijkt van het zowel binnen het marxisme als binnen de zogenaamd burgerlijke theorieën gebruikelijke. Het bovenstaande vormt daarvoor onvoldoende argumentatie. Immers het enige dat beweerd wordt, is dat er een relatie is tussen organen van de staat en ideologische instituties, dat zij elkaar beïnvloeden en niet zonder elkaar kunnen. Welnu, dat is ook Miliband van mening.

Het feit echter dat instituties een relatie met elkaar onderhouden vormt nog géén reden ze alle tot hetzelfde verband, de staat, te rekenen. In onze behandeling van het administratief- en privaatrecht komen wij nog terug op het belang, zowel theoretisch als empirisch, van het onderscheid tussen burgerlijke maatschappij en staat. De specifieke werking van de instituties die behoren tot de staat en geregeerd worden door het administratief recht, en de evenzeer specifieke werking van de instituties die behoren tot de burgerlijke maatschappij en beheerd worden door het privaatrecht, zijn niet te onderkennen indien men het onderscheid tussen staat en maatschappij laat vervallen. Want laten we wel wezen, in de conceptie van Althusser en Poulantzas valt er naast de staat geen maatschappij meer te onderkennen. En dat is meer dan een socioloog kan verdragen (15).

Na deze uitweiding wordt het tijd de lezer duidelijk te maken waartoe deze dient. Ons bezwaar richt zich tegen de wijze waarop Stuurman deze problematiek meent te moeten behandelen. In de tekst gebeurt dit nergens expliciet. Via verspreide voetnoten komt de lezer er achter dat er het een en ander rommelt aan het marxistisch front. Een degelijke samen-

vatting van de diverse controversen moet hij echter ontberen. Stuurman kiest wel een standpunt - weer in een voetnoot; hoofdstuk 6 nr. 21 - in de discussie over de ideologische apparaten. Hij maakt een onderscheid tussen ideologische apparaten die behoren tot de staat - bijvoorbeeld het onderwijs - en ideologische apparaten die behoren tot de burgerlijke maatschappij, bijvoorbeeld de kerk. Dit standpunt kiest hij echter niet *te midden* van de strijdende partijen.

In de voetnoten gaat hij slechts in discussie met Poulantzas en Gramsci, hij laat Miliband er volledig buiten. Dit klemmt des te meer als men bedenkt dat het door Stuurman ingenomen standpunt wel zeer dicht ligt bij de door Miliband verdedigde positie. Ook Stuurman hecht aan de onderscheiding tussen burgerlijke maatschappij en staat, waarbij hij zich beroept op onderzoek naar feitelijke historische ontwikkelingen. Treffend geeft hij als voorbeeld de scheiding tussen Kerk en Staat in praktisch alle kapitalistische landen in de loop van de negentiende eeuw. Dat proces zou niet te begrijpen zijn indien men het onderscheid tussen burgerlijke maatschappij en staat zou laten vervallen. Het zou ons inziens de "inleiding in de marxistische politieke theorie" zeer ten goede zijn gekomen, indien deze historische reflectie ook zijn weerslag zou hebben gehad in de theoretische stellingname van Stuurman in *discussie* met zijn collega-marxisten. Dat zou voor de geïnteresseerde buitenstaander boeiend geweest zijn, omdat hij dan een overzicht zou hebben gekregen van de staatsconcepties van verschillende marxistische denkers en tevens kennis had kunnen nemen van de diepgaande meningsverschillen in deze groep. Voor de ingewijde was het van belang geweest, omdat de controverse Miliband-Poulantzas mogelijk iets dichterbij een oplossing was gekomen.

Hierbij willen wij er tot slot nog wel op wijzen dat meer empirisch onderzoek nodig is om op de gerezen vragen antwoord te kunnen geven. De theorieën van zowel Miliband als Poulantzas zullen door empirisch onderzoek getoetst moeten worden. Opvallend in dit verband is dat dit aspect in de controverse tussen Miliband en Poulantzas helemaal niet aan de orde komt. En daarvoor bestaat toch alle aanleiding zowel ten aanzien van Poulantzas als

van Miliband. De laatste zou het verwijt te maken zijn van eclecticisme. Het historisch "onderzoek" van Miliband is toevallig, in elk geval niet systematisch. Hij onderneemt geen enkele poging een historische periode te reconstrueren met behulp van zijn theorie én het ook hem ten dienste staande feitenmateriaal. De theorie wordt slechts aannemelijk gemaakt door niet nader beargumenteerde keuzen van historische gebeurtenissen.

c. Plaats en functie van het recht

Het is zonder twijfel een verdienste van Stuurman, dat hij het recht benadert vanuit de rechtsstaat-conceptie. Die benadering houdt namelijk in, dat hij het recht en het juridische apparaat historisch situeert in de kapitalistische maatschappijformatie (16). Aan die verdienste wordt echter afbreuk gedaan doordat de schrijver daarbij blijft staan, dat wil zeggen de historische ontwikkeling van de verhouding tussen recht, staat en maatschappij niet verder volgt. In feite betekent dat de hantering van een verouderde conceptie. Stuurman analyseert plaats en functie van het recht en van het juridische apparaat in die fase van de ontwikkeling van de maatschappijformatie, waarin het concurrentiekapitalisme dominant was en de rechtsstaat als politieke vorm tot ontwikkeling kwam. Deze historische "stilstand" verhindert hem te zien dat en hoe de 19e eeuwse rechtsstaat zich in de loop der tijden naar verschillende kanten heeft ontwikkeld (17). Het zij opnieuw opgemerkt, dat het gemis aan concreet historisch onderzoek zich ook hier ernstig wrekt. Immers, indien de rechtsstaat "wankelt", dan wordt ook de basis van schrijvers rechtsconceptie ernstig ondermijnd.

Deze "stilstand" heeft een methodologische achtergrond. Zij is namelijk een gevolg van het feit, dat de schrijver voor het recht een ondynamisch concept hanteert. Dat is onverwacht en onbegrijpelijk, omdat hij theoretisch zo sterk steunt op de Franse structuralisten. Uit de wijze waarop Stuurman het recht behandelt, kunnen wij niets anders afleiden dan dat zijn opvatting haaks op het dynamisch procesbegrip van de Franse theoretici staat. Bovendien lijkt die opvatting ook in zijn

eigen theorie niet consistent, omdat het proces van kapitaalaccumulatie en de ermee corresponderende klassenstrijd de "motoren van de geschiedenis" zijn, dus ook van de geschiedenis van de rechtsstaat. In zo'n opvatting blijft er ook weinig over van de relatieve autonomie van het recht en het juridische apparaat.

Overigens moet gezegd worden dat in de marxistische wetenschapsbeoefening het recht steeds stiefmoederlijk is behandeld. Het uiterst geringe voorwerk van Marx op dit terrein mag een grote handicap zijn, het is geen verontschuldiging, ook niet voor Stuurman, die toch de staat in de kapitalistische maatschappijformatie tot object van onderzoek maakt. Immers in de burgerlijke staat, zo constateert hij zelf, neemt het recht een specifieke plaats in, specifiek voor deze maatschappijformatie. Historisch is de armoede die op dit terrein van de marxistische rechtstheorie heerst (18) wellicht te verklaren doordat het recht als bovenbouw-verschijnsel werd beschouwd vanuit de economistische of vanuit de voluntaristische benadering. In de eerste benadering, waarvan de twee bekendste representanten - ondanks hun verschillen - Stučka en Pašukanis zijn, wordt het recht gereduceerd tot economische relaties. Het recht wordt beschouwd als een onmiddellijke weerspiegeling van de economische basis. Weliswaar ziet Pašukanis dat het recht een structuur bezit die *historisch* met een specifieke maatschappijformatie verbonden is, maar hij onderkent die structuur slechts in de sfeer van de private betrekkingen. Daarmee wordt de regulering van de verhoudingen ook voorzover de staat daarbij actief optreedt, volledig binnen het privaatrecht gesitueerd en ontstaat de tendens om de publieke regulering door het recht te beschouwen als middel van de heersende klasse om de private betrekkingen te waarborgen (19). De staat en het door hem gestelde recht dienen dan enkel voor regulering en waarborging van de ruilbetrekkingen, die beheerst worden door de economische verhoudingen en de daarop gebaseerde posities. Het terrein van het publiekrecht wordt in deze visie beheerst door de *wil* van de heersende klasse.

In de voluntaristische benadering (20) van het recht wordt al het recht dat de staat uitvaardigt, op-

gevat als norm, als uitdrukking en belichaming van de wil van de heersende klasse: de "klassewil" brengt het recht historisch tot stand.

Probeert men nu voor Stuurman een plaats te vinden - dat is moeilijk omdat hij ook op dit terrein niet in discussie treedt (21) - dan ligt die dicht tegen de economistische benadering aan. Dat moet hieruit afgeleid worden, dat hij de kern van het functioneren van de staat ziet in de garantie van de rechtsbetrekkingen in de vorm van het privaatrecht. Binnen de sfeer van de "klassieke" rechtsstaat fungeert het recht *hoofdzakelijk* als privaatrecht (22). De algemene functie ervan is de bescherming van de private eigendom van van de daarop gebaseerde contracten tussen warenbezitters.

Nu is het ongetwijfeld juist, dat het (privaat-) recht in het kapitalistische productie- en reproductieproces deze functie vervult. In de circulatie - én in de productie- en distributiesfeer (23) fungeert het recht als organisatievorm van de gelijkheid in de ruilbetrekkingen tussen kapitalisten onderling, tussen ondernemers en kopers van hun produkten en tussen kapitalisten en arbeiders (in de arbeidsverhouding). Tegelijkertijd fungeert het als organisatievorm van het in de productie plaatsvindende proces van toeëigening zonder equivalent door de bezitters van de productiemiddelen (24). Maar hiermee is de plaats en functie van het recht in de kapitalistische maatschappijformatie niet volledig aangegeven.

En zeker is het niet zo, zoals Stuurman stelt, dat de uitoefening van de functie - namelijk het garanderen van de rechtsbetrekkingen - "nauwelijks afhankelijk (is) van de historische fase van het kapitalisme waarmee we te maken hebben" (p. 71). Het recht - ook het privaatrecht - geeft niet enkel vorm aan de betrekkingen, dat wil zeggen het beantwoordt niet alléén logisch aan "de wetten van het kapitaal". Tussen recht en economie bestaat geen éénrichtingsverkeer, maar een wisselwerking. Anders uitgedrukt: het recht - evenals de staat - wordt gekenmerkt door een relatieve autonomie. Recht (als bovenbouwvorm) en economie (als basis) werken op elkaar in vanuit de specificiteit van de eigen structuren. De concrete inwerking op elkaar kan

alleen historisch onderzoek blootleggen. Dat onderzoek kan ook een antwoord geven op de vraag hoe de relaties zich ontwikkelen en op welke wijze die ontwikkeling door de klasseverhoudingen, de "conjunctuur" van de klassenstrijd wordt beïnvloed. Doordat Stuurman een dergelijk onderzoek niet heeft verricht, is hem de specifieke ontwikkeling in het recht en het juridisch apparaat ontgaan. Die ontwikkeling betreft niet alleen de verschuiving van privaats- naar publiekrechtelijke regulering, maar ook binnen beide sferen afzonderlijk. Dat er geen onderscheid privaats/publiek zou bestaan, zoals Althusser en Poulantzas stellen - die "onderscheiding (zou) van een puur juridisch, dus vergaand ideologisch karakter (zijn) die er in de grond niets toe doet" (25), kan Stuurman niet aanvaarden, omdat verwerping van het onderscheid tot een opheffing van het onderscheid van staat en maatschappij zou leiden. Dat gaat ook Stuurman theoretisch en historisch te ver (p. 187) (26).

De hierboven geconstateerde verschuivingen in het recht en het juridisch apparaat hangen onmiddellijk samen met de ontwikkelingen in de kapitalistische maatschappijformatie. In een formatie waarin het concurrentie-kapitalisme dominant is, functioneert het recht anders dan in een formatie waarin het monopolistisch kapitalisme dominant is (27). Het is deze ontwikkeling van verleden naar heden die men bij Stuurman pijnlijk mist. In beide wordt de publiekrechtelijke beïnvloeding van (inmenging in) het produktie- en reproductieproces van het kapitaal overigens beperkt door de wetmatigheden - de structuur - van het accumulatieproces.

Deze ontwikkeling is daarom zo essentieel, omdat zich daarin de tendens openbaart, dat de staat zich geleidelijk ontdoet van zijn karakter van rechtsstaat. Dat wil zeggen hij "regeert" niet meer met en wordt niet meer gebonden door algemeen geldende wetten, die immers ook voor de staat grenzen stellen aan de bewegingsvrijheid voor zijn ingrijpen in de maatschappij.

Van deze ontwikkeling noemen wij hier drie hoofdaspecten.

Ten eerste is er een duidelijke verschuiving van privaats- naar publiekrechtelijke regeling van ver-

houdingen. Dat is een gevolg van de toenemende en ook steeds detaillistischer wordende staats-inmenging (28).

In de tweede plaats ziet men een verschuiving van "macht" van de wetgever naar de rechter via het instituut van de "vage norm". De rechter met zijn aureool van onpartijdigheid en onafhankelijkheid dat hem bij uitstek geschikt maakt voor een afweging van belangen van de (proces)partijen, wordt beter dan het wetgevend lichaam in staat geacht om snel, gemakkelijk en soepel in te spelen op veranderingen in de verhoudingen. Illustratief in dit verband is de stormachtige ontwikkeling van de "kort geding-rechtspraak". Enkele terreinen waarop de rechterlijke macht regelend optreedt, zijn het stakingsrecht (29), het al eerder genoemde mededingingsrecht, het ondernemingsrecht, het arbeidsrecht, het sociaal verzekeringsrecht en het familierecht.

In de derde plaats kan men constateren, dat er een verschuiving plaats vindt van de wetgevende macht naar het bestuur. Dit gebeurt via de zogenaamde raamwetgeving waardoor de administratie concreet regulerende macht krijgt (30). Deze verschuiving houdt in, dat de staat niet meer alleen of hoofdzakelijk intervenueert met behulp van algemene wetten, die voor ieder gelijkelijk gelden (31), maar ook en in toenemende mate door middel van wetgeving voor concrete gevallen en door middel van "maatregelen van bestuur" (32). De tendentiële doorbreking van het rechtsstaatsprincipe, die ook hieruit blijkt, zet zich nog verder door, doordat de controle- en beroepsfunctie van de rechter wordt beperkt tot een marginale toetsing van het handelen van de administratie.

Stuurman laat dit hele terrein nagenoeg onaangeroerd. Zoals wij al eerder stelden is dat een gevolg van zijn vasthouden aan een verouderde conceptie van de staat als rechtsstaat. Daardoor kon hij de ontwikkeling van het publiekrecht in relatie tot de functies van de moderne staat (33) en de verhouding tussen privaat- en publiekrecht niet op het spoor komen (34). De plaats en functie van het recht en het juridisch apparaat en de ontwikkeling van beiden in de kapitalistische maatschappijformatie is derhalve niet adequaat geanalyseerd. Er gaapt een groot gat in de marxistische politieke theorie.

d. De verhouding tussen theorie en empirie

De relatie tussen algemene theorie en historisch onderzoek is dikwijls problematisch. Zonder theorie loopt het historisch onderzoek gevaar te blijven steken op een beschrijvend niveau, terwijl de keuze van de feiten gemakkelijk op willekeurige gronden geschiedt. De algemene theorie dreigt te verworden tot een bloedeloos schematisme, dat weinig verband vertoont met een maatschappelijke realiteit, indien de theorie niet voortdurend getoetst, bijgesteld en gespecificeerd wordt met behulp van historisch onderzoek. Beide zijn onontbeerlijk voor de verdere ontwikkeling van de wetenschap der maatschappij. Het probleem doet zich echter voor dat deze moeilijke relatie dikwijls "opgelost" wordt door het verwaarlozen van één van de componenten: hetzij de algemene theorie, hetzij het historisch onderzoek.

Ook de studie van Stuurman lijdt aan dit euvel. De wijze waarop hij de empirie gebruikt, doet - voorzichtig uitgedrukt - niet helemaal recht aan het verloop van het historisch proces. De historische data worden te veel gebruikt als illustraties van theoretische concepties en vervullen nauwelijks een eigen rol in de door Stuurman ontwikkelde theorie over kapitalisme en burgerlijke staat.

Wij zullen deze stelling toelichten aan de hand van een tweetal voorbeelden: de behandeling van het corporatisme en de verhouding van Keynes' *General Theory* tot de "New Deal".

1. Het corporatisme

Stuurman put zijn kennis over het corporatisme uit een boekje van pater Angelinus, dat in 1944 in het net bevrijde zuiden van Nederland verspreid wordt. Daarin doet deze een poging het pauselijk rondschrijven van 1931 *Quadragesimo Anno* toe te passen op de situatie in Nederland direkt na het beëindigen van de tweede wereldoorlog.

Door zijn basis zo smal te kiezen komt Stuurman tot een aantal opmerkelijke conclusies over de staats- en maatschappijconceptie van het corporatisme (35). De eerste conclusie is dat "(...) De korporatieve theorie uit(gaat) van het bestaan van een klassenmaatschappij en van de politieke relevantie van de maatschappelijke klassen en hun kon-

flikten" (p. 30). Het probleem is ons inziens dat de corporatieve theorie daar nu juist niét vanuit gaat. Zij gaat uit van een natuurlijke maatschappelijke ordening waarin kapitaal en arbeid op een harmonische wijze met elkaar samenwerken. Om deze stelling reliëf te geven zullen we in het kort op de historische achtergrond van het corporatisme ingaan. Gezien de zeer verschillende historische achtergronden van de verschillende corporatieve theorieën is het noodzakelijk een onderscheid te maken tussen corporatieve theorieën van katholieke, protestants-christelijke en sociaal-democratische origine. De schrijver maakt dit onderscheid niet, waardoor de protestants-christelijke corporatieve theorieën niet eens aan de orde komen en de corporatieve theorie van de sociaal-democratie - toegespitst op haar staatsconceptie (36) - op één hoop gegooid wordt met de katholieke corporatieve theorie.

Laten we aanvangen met de meest invloedrijke theorie, de katholieke. Het was Paus Leo XIII die in 1891 de strijd aanging met liberalen en socialisten in zijn encycliek *Rerum Novarum*. Hiermee verbrak hij een lang stilzwijgen van de katholieke kerk inzake de sociale kwestie, die in vrijwel alle landen van Europa was ontstaan als nevenprodukt van de industriële ontwikkeling.

Bovendien had zich vrijwel overal de voor de ontwikkeling van het kapitalisme noodzakelijke scheiding van kerk en staat voltrokken (37). Op ideologisch niveau was deze scheiding de logische consequentie van het liberale denken over de vrijheid van het individu zoals geconcretiseerd in het burgerschap binnen een op parlementair-democratische grondslag georganiseerde staat. Op politiek niveau was zij de consequentie van de franse revolutie.

De Rooms-Katholieke Kerk had eeuwen lang een zeer belangrijke plaats ingenomen op het niveau van de politiek, de ideologie en de economie van het oude Europa. Tot de late middeleeuwen levert zij zelfs, als enige, het ideologisch fundament voor de Europese maatschappijformaties. Tot diep in de zeventiende eeuw wordt de ideologische strijd uitgevochten binnen de kaders van de theologie (37a). In de negentiende eeuw verliest de R.K. Kerk op alle

drie de niveau's steeds meer terrein. De opkomende bourgeoisie drukt de godsdienst weg naar het particuliere domein van de burger en verwijderd daarmee de Katholieke Kerk uit het domein van de staat. De toenemende industrialisatie onder kapitalistische verhoudingen schept een omvangrijk industrieel leger en industrieel reserveleger van proletariërs die het ontbreekt aan het allernoodzakelijkste.

De socialistische ideologie krijgt de massa der proletariërs meer en meer in zijn greep. De Kerk dreigt ook hier buiten spel geplaatst te worden. In 1891 acht de R.K. Kerk het de hoogste tijd om de relatie met de maatschappij te herstellen. Zij doet dit door een eigen ideologie te formuleren ter oplossing van de problemen die zijn ontstaan door het industriële kapitalisme. *Rerum Novarum* vormt daartoe een eerste aanzet, die spoedig wordt gevolgd door nadere uitwerkingen, toegespitst op de eigen nationale situatie, in met name Frankrijk, Duitsland en Italië. Grondstructuur van al deze corporatieve theorieën is het zich gelijkelijk afzetten tegen liberalisme en socialisme. Daarvoor in de plaats wordt gesteld de corporatieve maatschappijordening die uitgaat van een natuurlijke verdeling van talenten over de mensen en de van God gegeven plaats in de maatschappij. Centraal in alle corporatieve theorieën staat het eigendomsrecht. Het eigendomsrecht wordt verbonden met de ontplooiing van de persoon. Daardoor kan de gemeenschap zich *als gemeenschap* verder ontplooiën onder voorwaarde dat de individuele uitoefening van het eigendomsrecht geen schade berokkent aan de gemeenschap. Of om de zegsman van de schrijver te citeren: "Het eigendomsrecht bewaart de persoonlijke verantwoordelijkheid en beantwoordt dan ook aan de sterke en zeer menswaardige drang naar zelfstandigheid. Bovendien kunnen alleen door deze instelling de goederen, door den Schepper voor de gehele mensheid bestemd, ook inderdaad aan deze bestemming beantwoorden" (38).

Door deze ordening als de natuurlijke ordening voor te stellen, wordt zij buiten discussie gesteld en tevens gezien als onveranderlijk. Zulks houdt dus géén erkenning in van klassen en klassenstrijd, maar vormt juist de ontkenning daarvan. De corpora-

tieve ordening verschilt van de liberale niet op het punt van het eigendomsrecht maar op het punt van de botte uitoefening van dat recht. De corporatieve ordening erkent het belang dat de gemeenschap heeft bij de produktie der economische goederen. Op het moment dat de uitoefening van het eigendomsrecht door de particulier op gespannen voet komt te staan met een menswaardige gemeenschap, dat wil zeggen een gemeenschap waarin ieder gezinshoofd in staat is voor zijn gezin een redelijk leefniveau te verzorgen (natuurlijk wél aangepast aan de verschillende plaatsen die men inneemt in de maatschappij), heeft de gemeenschap het recht in te grijpen en ordenend op te treden. Deze functie wordt uitgeoefend door de staat in samenwerking met de corporatieve organen op het niveau van het bedrijf. De verhouding van de staat ten opzichte van de corporatieve organen wordt bepaald door het beginsel van de subsidiariteit. Een beginsel dat, kort gezegd, beoogt taken door die organen te laten vervullen die door hun direkte band met de maatschappelijke realiteit daartoe het best in staat zijn. Hetgeen erop neer komt dat de corporatieve organen het leeuwendeel van het bestuur der maatschappij op zich nemen en dat voor de staat een coördinerende en stimulerende taak is weggelegd. De staat heeft in deze opvatting niet de functie een evenwicht tussen de klassen tot stand te brengen zoals Stuurman stelt.

De staat dient het evenwicht tot stand te brengen tussen de belangengroepen en dat kunnen onder andere ondernemers en arbeiders zijn.

De schrijver kan beide conclusies trekken doordat hij zich verre houdt van historisch onderzoek en zich beperkt tot een uitermate gedateerd document van de hand van pater Angelinus. Deze laatste schreef zijn brochure onder de bijzondere omstandigheden van een bezetting waarvan het eind in zicht was. Tal van anderen (39) waren bovendien druk in de weer met het formuleren van alternatieve maatschappelijke ordeningen voor de naoorlogse maatschappij. De linkse oriëntatie van een groot deel van de arbeidersklasse in de loop van de tweede wereldoorlog, zal er niet vreemd aan zijn dat de pater zich bedient van marxistisch aandoende begrippen. Dat is echter nog niet hetzelfde als de erkenning dat de

Nederlandse maatschappij een klassemaatschappij zou zijn, waarin de staat functioneert als de vredestitcher tussen de klassen.

Vanwege het gebrek aan ruimte kunnen wij ons hier slechts nog enkele opmerkingen permitteren over de corporatieve theorieën van protestants-christelijken en sociaal-democraten hier te lande.

De protestants-christelijke corporatieve theorie vertoont sprekende gelijkenissen met de katholieke, echter ook belangrijke verschillen. Deze verschillen spitsen zich nu juist toe op de functie van de staat, het onderwerp van de studie van Stuurman. De katholieken kennen een positieve rol toe aan de staat. De gereformeerden van de protestants-christelijke groepering zijn daarin veel terughoudender. Met de ervaringen van de schoolstrijd onder een liberale overheid in het achterhoofd, leggen zij de nadruk op de persoonlijke verantwoordelijkheid en de daarmee samenhangende doctrine van de soevereiniteit in eigen kring. Weliswaar is de overheid dienaarsse en zwaarddrager gods, dat neemt niet weg dat men in deze kring een grote plaats inruimt voor de eigen instituties. Deze christelijke instituties vormen het zuurdesum der maatschappij: de staat vervult hoofdzakelijk coördinerende functies en grijpt in bij misstanden. Zij is zeker niét de initiator van maatschappelijke veranderingsprocessen. Dit verschil in optiek wordt glashelder in 1919 als de georganiseerde katholieken onder leiding van Prof. Veraart, dé theoreticus van het Nederlandse katholieke corporatisme, zich uitspreken voor een corporatieve ordening van de Nederlandse maatschappij, te beginnen met het katholieke deel daarvan. Veraart wenst zijn corporatieve ordening aan de Nederlandse samenleving op te leggen door middel van een publiekrechtelijke ordening van het bedrijfsleven. De overheid heeft de taak door zachte drang deze ordening door te voeren in alle bedrijven. De gereformeerden distantiëren zich hiervan. In hun visie dient de ordening van onderop, dat wil zeggen vanuit de soevereine kringen zélf, tot stand te komen. De hervormden onder de protestants-christelijke benaderen het overheidsoptreden weer iets positiever.

Waaruit valt dit verschil in optiek over de taak van de overheid te verklaren? In de eerste plaats

moet worden opgemerkt dat de katholieken er van uit gaan dat de overheid op zijn minst een christelijke overheid is, dat wil zeggen een overheid die zich laat leiden door christelijke beginselen. In de tweede plaats zetten de anti-revolutionairen - waarin gereformeerden een belangrijke rol spelen - zich af tegen de resultaten van de franse revolutie, en daarmee tegen het liberalisme, de moderne staat en de parlementaire democratie. De moderne staat onder leiding van de liberalen heeft in Nederland een terugdringing van het protestantisme op het terrein van de staatsinstituties bewerkstelligd - het hervormde geloof is niet langer meer de "Staats" godsdienst - en een versterking van de positie der katholieken. In haar strijd voor onderwijs op eigen - dat wil zeggen protestants-christelijke - ideologische basis, heeft zij met de liberale overheid als tegenstander kennis gemaakt.

Voor de katholieken ligt de situatie geheel anders. Sedert het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 is de invloed van dit volksdeel - althans van haar leiders - al maar toegenomen. Haar toetreden tot de regering vormt een nieuwe stap op weg naar haar volledige emancipatie. De waardering van de overheid valt in deze kring op grond van de eigen ervaring veel positiever uit. Tot slot kan gesteld worden dat de eveneens positievere waardering der hervormden, vooral verenigd in de CHU, van de overheid te maken heeft met hun eeuwenlange deelneming aan de instituties van die overheid. Het overheidsapparaat staat niet zozeer tegenover hen, maar zij maken er deel van uit.

De relatie van de sociaal-democraten met het corporatisme is een hoofdstuk apart. Tot 1946 werd de corporatieve ordening van sociaal-democratische snit expliciet verbonden met de socialisatie der produktiemiddelen (40). Dit laatste stelde men als een noodzakelijke voorwaarde om tot corporatieve ordening te kunnen overgaan. Drees sprak zelfs in 1946 nog, bij de oprichting van de Partij van de Arbeid, over het socialisatievraagstuk (41). Pas na de oorlog is de verbinding tussen de socialisatie der produktiemiddelen en corporatieve ordening te loor gegaan. Overigens door toedoen van een kabinet onder leiding van diezelfde Drees (41a). Bovendien kenden de sociaal-democraten een zeer grote rol toe

aan de centrale overheid op het terrein van planning en coördinatie, met als leidend beginsel de functionele decentralisatie (42). Dat hield een decentralisatie in naar de basis, maar met dien verstande dat de coördinerende en plannende rol van de centrale overheid onverlet bleef en dat vertegenwoordigers van "de gemeenschap" in de lagere organen zitting hadden.

Tenslotte is het van belang op te merken, dat in de sociaal-democratische corporatieve ordening der maatschappij de overheid verondersteld werd een socialistische te zijn. De corporatieve ordening vormde slechts een uitwerking van het socialisatievraagstuk; de produktiemiddelen waren immers reeds gesocialiseerd. Zoals bekend, staat dit laatste element haaks op de corporatieve ordening van katholieke- en protestants-christelijke origine. Een compromis tussen beide opvattingen, resultaat van de Rooms-Rode coalitie, vinden we gedemonstreerd in het hoogste PBO orgaan: de SER, waarin naast vertegenwoordigers van het bedrijfsleven zogenaamde kroonleden zitting hebben, die behalve op deskundigheid, ook nauwkeurig geselecteerd worden op hun partijpolitieke overtuiging. Over dit alles verneemen wij niets bij Stuurman. In zijn voorstelling wordt de burgerlijke theorie over de staat teruggebracht tot twee vormen: de liberale op Hobbes geïnspireerde staatstheorie en de corporatieve staatstheorie met inbegrip van de sociaal-democratische. In het bovenstaande hopen we aannemelijk gemaakt te hebben dat het historisch proces zich niet zo gemakkelijk laat voegen.

2. Keynes en de New Deal

In hoofdstuk 4 behandelt de schrijver de staat als objectief proces en zet hij zich af tegen alle vormen van voluntarisme. Daarvoor in de plaats tracht hij het functioneren van de staat te verklaren uit de positie ervan in de structuur van de kapitalistische maatschappij. "Het is dus niet zo dat de verschillende staatsfuncties volgens een vooropgezet plan onderling gekoördineerd worden: veeleer komt deze 'koördinatie' tot stand via een interne politieke strijd binnen de regering (...). deze ontwikkeling is niet het resultaat van een bewuste politiek van de heersende klasse of van wie dan ook, maar komt tot stand als gevolg van een

eindeloze reeks kompromissen en reacties op maatschappelijke crises" (p. 99).

Wij willen hier geen pleidooi houden voor het soort van geschiedschrijving waarin de wereldgeschiedenis aaneenhangt van een opeenvolging van veldheren, koningen, grote ondernemers en dergelijke. Toch speelt de algemene structuralistische benadering de schrijver parten als hij overgaat tot de beschrijving van een concreet stukje geschiedenis; Keynes en de "New Deal". Wij citeren: "Zo is bijvoorbeeld de Keynesiaanse politiek niet door Keynes 'uitgevonden' en vervolgens 'toegepast'. Omgekeerd: als reactie op de wereldcrisis van 1929 gingen sommige landen conjunctuurstimulerende maatregelen nemen; er groeide zo, bijvoorbeeld tijdens de New Deal in de Verenigde Staten een pakket van economische functies van de staat; deze politiek werd *daarna* theoretisch gerechtvaardigd en ten dele operationeel begeleid door de economische theoretici, waarvan Keynes de beroemdste was" (pp. 99 en 100). Deze voorstelling van zaken is onjuist. Robert Lekachman (43) heeft een onderzoek gedaan naar de samenhang tussen de New Deal en Keynes' *General Theory*. In de eerste plaats stelt hij dat de regering Roosevelt in 1933 door middel van een politiek van bestedingsverruiming de werkloosheid en de economische crisis te lijf trachtte te gaan. Zoals bekend, was deze politiek een onorthodox antwoord op de economische crisis na de boom van 1929. Daarvoor was het parool immer: terugdringing van de bestedingen en met name van de overheidsuitgaven.

In 1932 voert Roosevelt zijn campagne tegen de zittende president Hoover nog met als hoofdthema de verkwisting door de regering Hoover. Binnen een jaar verandert Roosevelt van standpunt, niet in de laatste plaats onder de druk van de klassenstrijd in de V.S., en besluit tot een actieve bestedingspolitiek en de opzet van een sociale wetgeving die een minimum aan zekerheid moet verschaffen aan de loonarbeider (44). De hele New Deal-politiek tot aan de tweede wereldoorlog is er een van vallen en opstaan. Men leert al doende. Maar is het nu zo dat de theoretici, achter deze ontwikkeling "aangehobbeld" hebben om haar later in fraaie theorieën te vatten? Nee. Reeds in 1931 brandt in economenkringen in de V.S. en Engeland een discussie los over het

werkloosheidsvraagstuk. Er wordt getracht een oplossing te vinden voor dit vraagstuk, waarbij een actief optreden van de nationale overheid een voorname rol speelt. Belangrijke figuur in deze discussie is Kahn. Zijn artikel "The relation of Home Investment to Unemployment" (45) betekent een doorbraak in de toenmalige economische theorie over het bestrijden van crises. Keynes borduurt voort op deze discussie en reeds in 1934 circuleert er een eerste versie van zijn *General Theory*. In 1936 volgt dan de publicatie van de definitieve versie.

Hoe zag de relatie tussen de economische theorie à la Keynes (46) en de New Deal er nu uit? Het onderzoek van Lekachman wijst uit dat de groep rond Keynes in toenemende mate invloed krijgt op de regering-Roosevelt, te beginnen bij de lagere echelons. In toenemende mate wordt de economische politiek van de regering-Roosevelt beïnvloed door Keynesiaanse concepties. De conclusie moet dus zijn dat zowel Keynes als Roosevelt en zijn regering reageren op hetzelfde fenomeen: de economische crisis. Beiden trachten een oplossing te bewerkstelligen binnen het raam van de kapitalistische maatschappij; de een op het niveau van de politiek, de ander op dat van de theorie. De theorie beïnvloedt de politiek en in een later stadium wordt de theorie gebruikt ter rechtvaardiging van die politiek. Hier zij nog opgemerkt dat wij een versimpelde weergave hebben gegeven van de werkelijkheid, omdat naast de Keynesiaanse stroming ook nog andere stromingen in de economische theorie hun invloed hebben uitgeoefend op de regering-Roosevelt (47). Wel kan gesteld worden dat de Keynesianen de overhand hebben bij het uitbreken van de tweede wereldoorlog.

Opmerkelijk genoeg laat Stuurman een, in het kader van zijn theorie, veel interessantere probleemstelling buiten beschouwing. Immers, er zijn ook andere methoden bedacht en uitgevoerd ter oplossing van het vraagstuk van de werkloosheid en de daarmee gepaard gaande dreigende ontwrichting van de maatschappij. Het zijn de fascisten in Duitsland en Italië geweest die dit vraagstuk tijdelijk hebben weten op te lossen door het op poten zetten van een gigantische oorlogsindustrie (48). Vanuit theoretisch oogpunt was het boeiend geweest een verklaring te

beproeven voor deze zozeer verschillende oplossingen, in maatschappijformaties die alle hetzelfde basiskenmerk hebben: dat zij kapitalistisch zijn. Stuurman zou hieraan argumenten hebben kunnen ontleenen ten behoeve van zijn pleidooi voor de handhaving van het onderscheid tussen staat en maatschappij.

Met dit tweede en laatste voorbeeld hebben we willen aantonen, dat het noodzakelijk is de geschiedenis zelf nauwkeurig te bestuderen opdat de algemene maatschappijtheorie met behulp daarvan kan worden getoetst, bijgesteld en gespecificeerd. De schrijver gebruikt de geschiedenis slechts als illustratiemateriaal voor zijn algemene theorie. Dat hij daarmee de geschiedenis geweld aandoet hopen we aannemelijk gemaakt te hebben.

Wij willen deze bespreking besluiten met nogmaals het belang te onderstrepen dat de voortgang van de maatschappijwetenschap heeft bij de nauwe verbinding tussen haar beide componenten: de algemene theorie en het historisch onderzoek.

Noten

1. Siep Stuurman, *Kapitalisme en burgerlijke staat. Een inleiding in de marxistische politieke theorie*, Amsterdam, 1978, 401 pags.
2. Ralph Miliband, *The state in capitalist society. the analysis of the western system of power*, London, 1973. Ook in Nederlandse vertaling, *De staat in de kapitalistische maatschappij*, Amsterdam, 1973.
3. Zie *Te Elfder Ure*, nr. 17, dat geheel aan deze problematiek is gewijd. Met name het uitvoerig redactioneel geeft een overzicht, p. I tot en met XV.
4. Stuurman gebruikt de STAMOKAP benadering slechts in zoverre dat hij in de kapitalistische maatschappijformatie het accumulatieproces beschouwt, als in laatste instantie de ontwikkeling bepalend. Hij tracht dit met de benadering van Althusser - die de klassenstrijd tot motor van de geschiedenis proclameert - zó te verbinden dat het maatschappelijk proces wordt gestuurd door het proces van kapitaal accumulatie én de daarmee corresponderende klassenstrijd.
5. Georg Lukács, *Geschichte und Klassenbewusstsein*, Berlijn, 1968, pp. 171-198.
6. Louis Althusser, *Réponse à John Lewis*, Parijs, 1973. Ned.

vertaling: Nijmegen, 1974.

7. Lenin werkt zijn theorie over de dictatuur van het proletariaat al vroeg uit in *Wat te doen?* (1902). Een nadere uitwerking volgt in *Economie en politiek in het tijdperk van de dictatuur van het proletariaat*, met name de rol van de revolutionaire partij, in dit geval de communistische, als organisator van die dictatuur wordt dan benadrukt.
8. In het voorjaar en de zomer van 1978 publiceerde het weekblad *De Groene* een artikelen reeks over deze problematiek, waaraan ook de schrijver van *Kapitalisme en de burgerlijke staat* heeft bijgedragen. Vooral zij hier gewezen op "Het irreële socialisme" (*De Groene* 23 augustus 1978), waarin Stuurman de stelling verdedigt dat de Sovjet-Unie een klassenmaatschappij is. Hij doet dit door te stellen dat de produktiemiddelen weliswaar gesocialiseerd zijn en formeel in handen van de gemeenschap, maar dat de zeggenschap over die produktiemiddelen en hun aanwending is voorbehouden aan een kaste van bureaucraten die weer het kader vormen van de communistische partij. De dictatuur van het proletariaat is ontaard in de dictatuur van de communistische partij, die bovendien alle staatsmacht aan zich getrokken heeft zonder dat daarop enige controle van organen buiten die partij mogelijk is. De "kroning" van de secretaris-generaal van die partij, Brezjnef, tot president van de USSR is daarvan een uitdrukking.
9. Fennema, Koper en van der Pijl, "Marxistische wetenschap en ideologie: Kanttekeningen bij Siep Stuurman, 'Kapitalisme en Burgerlijke Staat'", *Tijdschrift voor politieke Economie* 2e jrg., nr. 3. De schrijvers stellen in hun inleiding "Het gaat hier niet om een poging een 'officieel', 'orthodox' marxisme vrij te houden van smetten in de vorm van nieuwe inzichten" (pp. 5, 6). Om vervolgens over te gaan tot het bekritisieren van Stuurman volgens het al oude en bekende recept, herhaling van de standpunten van de marxistische klassieken: Marx, Engels en Lenin. De grote verdienste van de Franse structuralisten is ons inziens hierin gelegen dat zij de weg hebben gebaand voor een nieuwe doordenking van de relatief zelfstandige rol die bijvoorbeeld het recht, de ideologie, de politiek e.d. in de huidige kapitalistische maatschappijformaties spelen. Relatief zelfstandig: het onmiddellijk daarmee samenhangende probleem is hoe de verschillende sferen zich tot elkaar verhouden, in de zin van beïnvloeden c.q. bepalen. Problematisch in deze relatie is de dominantie in laatste instantie van de economie.

De schrijvers van de kritische beschouwing hebben daar echter geen moeite mee. In hun conceptie verbindt het wetenschappelijk socialisme politiek, ideologie en economie. Dat daarbij de economische onderbouw in feite de structuur van de bovenbouw - politiek, ideologie en wetenschap - bepaalt, wordt met behulp van vooral Marx "aangehouden".

De schrijvers zien er in dat verband ook niet tegenop een nogal opmerkelijke verzameling historische gebeurtenissen aan te voeren ter ondersteuning van hun relaas.

Wij menen dat het hier gaat om een buitengewoon eenzijdige interpretatie van historisch gebeurtenissen - die de partij achtergrond van de schrijvers danig verraaft. Dat zou overigens wél moeten worden aangetoond, waarvoor ons hier echter de ruimte ontbreekt. We willen en kunnen wel op een paar dingen wijzen, zoals de geschiedschrijving van de schrijvers met betrekking tot de komintern politiek in de jaren dertig, de afsplitsing van de communisten van de sociaal-democratische partijen in Europa, en de weergave van de houding van de CPN tegenover het Molotov-Ribbentrop pakt.

Onze felle reactie op deze "bespreking" van het boek van Stuurman (zijn visie komt nauwelijks aan de orde) is mede ingegeven door de vrees dat de zo moeizame discussie tussen Nederlandse wetenschappers die zich oriënteren op het historisch materialisme door dit soort bijdragen weer wordt afgebroken.

10. Corina van Arnhem, "Hegemonie bij Antonio Gramsci", in: *Cahiers voor de politieke en sociale wetenschappen*, jrg. 1, nr. 4, mei 1978, pp. 106 e.v.
11. Zie *Recht en Kritiek* nr. 3, 1975; vertaling van teksten van Miliband en Poulantzas verschenen in *New Left Review*, 1969. De discussie is voortgezet in *New Left Review* 1976. De vertaling van teksten van Laclau en Poulantzas zijn te vinden in *TEU* 23, 1978.
12. Zie noot 10. Vgl. Anderson, "The Antinomies of Antonio Gramsci", *New Left Review* nov. 1976 en jan. 1977.
13. In Latijns-Amerikaanse landen functioneren moordbrigades van diverse snit. Hier te lande heeft men de grootste moeite de zg. particuliere veiligheidsdiensten, bedrijfs-polities enz. binnen de perken te houden. Ook de geschiedenis van de studentenweerbaarheid levert interessant materiaal voor de these dat de burgerlijke maatschappij zonodig ook dwangfuncties vervult; vgl. Anet Bleich en Max van Wezel, *Ga dan zelf naar Siberië!!!*, Amsterdam, 1978; zie bijv. p. 16; de oprichting van het studentenveendel door het amsterdamse corps in november 1918 voor de hand-

having van de orde in de hoofdstad. Een vergelijkbare rol speelde de zg. Vrijwillige Landstorm, een corps dat vanuit protestants-christelijke gelederen bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog was opgericht ter verdediging van koningin en vaderland. zie daarover H.J. Scheffer, November 1918, Amsterdam, 1968, pp. 125 e.v. en 144 e.v.

14. Geciteerd bij van Arnhem, zie noot 10.
15. Juristen zal dit enge standpunt nog wel aanspreken.
16. De verhouding tussen economie, politiek en recht is in de voorkapitalistische maatschappij heel anders gestructureerd. Daarin bestaat er een gebondenheid van de onmiddellijke producenten aan de grond door gemengde banden van economische, politieke en juridische aard. Er is in die formatie nog geen scheiding tussen de onmiddellijke producenten en hun "natuurlijke arbeidsvoorwaarden". In zijn *Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie* (Berlijn, 1974) gaat Marx hier uitgebreid op in.
17. Hierbij past nog een andere ons inziens belangrijke opmerking. Stuurman maakt het bestaan van de rechtsstaat afhankelijk van het bestaan van algemene wetten. Ongetwijfeld heeft hij het Europese continent op het oog met zijn gecodificeerd recht. Maar hij ziet dan over het hoofd, dat in de bakermat van het kapitalisme, Engeland, er geen codificaties (wetboeken) bestaan. Wij vermoeden niet, dat Stuurman Engeland geen rechtsstaat noemt. Daar vervulde in een vergelijkbare periode de rechtspraak een belangrijke functie in de handhaving van de rechtsstaat. Door de organisatie van de rechtspleging verzekerde de bourgeoisie zich daarvan. Dat kon zij door de combinatie van dominantie in de politieke verhoudingen met de "rule of law" en de "precedenten-rechtspraak". Rechters werden gerecruteerd uit de kring van de advocaten die nauw verbonden waren met hun clientèle: de kapitalistische klasse.
18. U. Cerroni, "Marxisme en recht vanuit historisch-krities gezichtspunt", in: *Recht en Kritiek*, 1976, nr. 4, p. 366.
19. Hierachter gaat een voluntaristische opvatting schuil met betrekking tot de publieke sfeer.
20. De belangrijkste vertegenwoordiger van deze "richting" is Vysinsky.
21. Er mag dan op marxistisch rechtstheoretisch terrein niet zoveel gediscussieerd worden, het is niet zo dat discussie helemaal ontbreekt. De laatste jaren is er een zekere opleving te bespeuren. Wij wijzen naast de reeds genoemde werken op: H. Rottlenthner, *Probleme der marxistischen Rechtstheorie*, Frankfurt, 1975.
22. Daaruit mag niet worden geconcludeerd, dat Stuurman het publiekrecht geheel over het hoofd ziet. Maar de plaats

- en functie er van wordt slechts aangestipt (p. 72). Wij wijzen er hier al wel op dat Stuurman een private en publieke sfeer uitdrukkelijk erkent, dit naar aanleiding van de opvatting daarover bij Althusser en Poulantzas. Deze standpuntbepaling treft men echter niet in de tekst aan, maar in noot 21 van hfst. 6, pp. 185-188.
23. Hier zij opgemerkt, dat de burgerlijke rechtstheorie met betrekking tot de circulatiesfeer niet anders leert. Het verschil met de marxistische (rechts)theorie is gelegen op het terrein van de produktie en distributie. Vgl. B. Tuchling, *Rechtsform und Produktionsverhältnisse*, Frankfurt, 1976.
 24. De "oplossing" voor deze contradictie wordt gegeven doordat het recht abstraheert van de specifieke verschillen van positie in het produktieproces en dus van klassen- tegenstellingen. Het algemene karakter van de (privaat)-rechtelijke regels is hiervan de uitdrukking. Dat houdt dus in dat ook de afzonderlijke kapitalisten aan deze algemene regels gebonden zijn.
Nader onderzoek van het mededingingsrecht, zowel het nederlandse als het internationale, zou kunnen laten zien of en in hoeverre deze algemene functie wordt vervuld.
 25. Vgl. Poulantzas in zijn al eerder genoemde debat met Miliband, "Het probleem van de kapitalistische staat", in: *TEU*, Nijmegen, 1978, nr. 23, p. 624. Zie voor Althusser zijn "Idéologie et Appareils idéologiques d'Etat", in: *Positions*, Parijs, 1976, p. 84; ned. vertaling *Recht en Kritiek*, 1976, nr. 2, p. 128.
 26. Vgl. noot 22. Stuurman zit met betrekking tot dit punt op één lijn met Miliband in de kritiek op de theorie van Althusser en Poulantzas over de ideologische staats-apparaten. Zie hierboven.
 27. Dit vertaalt zich juridisch door publiekrechtelijke ingrepen ook in de verhoudingen tussen kapitalisten onderling; bijv. tussen kapitaal dat internationaal en kapitaal dat op de binnenlandse markt opereert. Het belang van koopkrachthandhaving c.q. verbetering door handhaving c.q. verhoging van het loonniveau staat in die situatie vaak tegenover dat van handhaving c.q. verbetering van de internationale concurrentiepositie door beperking van de produktiekosten, met name de loonkosten. De staat reguleert dan in de vorm van: prijsbeschikkingen, loonmaatregelen, steunmaatregelen, regelingen in de sfeer van de premiebetaling en beperkende maatregelen in de sfeer van de collectieve, in het bijzonder de overdrachtsuitgaven.
 28. Exploratie door historisch onderzoek van het terrein van het economisch en sociaal recht kan aan het licht brengen

hoe de juridische regeling wordt gevormd door en tot stand komt in de klassestrijd. De toepassing en handhaving van de regelingen zullen daarbij moeten worden betrokken, wat inzicht zal geven in de functionering van het juridisch apparaat (de rechterlijke macht, politie, openbaar ministerie en het uitvoerend administratieve apparaat). Stuurman spreekt slechts over de rechterlijke macht en dan nog alleen als apparaat van de rechtsstaat; vgl. pp. 160-62 en 204-05.

29. Op dit terrein hebben wij - samen met Harry van den Berg - onderzoek gedaan; v.d. Berg e.a., *De ontwikkeling van het stakingsrecht in Nederland*, Nijmegen, 1978.
30. Met name de politicus van Thijn heeft herhaalde malen gewezen op deze "sluipende" uitholling van de macht van de wetgever, het parlement. Onderzoek op dit terrein is verricht door MP.CH.M. van Schendelen, *De terugtred van de wetgever*, Zwolle, 1978.
31. Dat wil zeggen voor private personen, voor rechtspersonen zoals de naamloze en de besloten vennootschap, en ook voor de staat zelf.
32. Deze term gebruiken wij als verzamelnaam voor: algemene maatregelen van bestuur, ministeriële beschikkingen en besluiten, dienstvoorschriften. Op de samenhang van deze juridische regulering met de ontwikkeling in het kapitalisme wezen wij al. Wij kunnen er hier echter niet dieper op in gaan.
33. Belangrijke terreinen van onderzoek zijn het belastingrecht en het terrein dat het economisch recht bestrijkt, van prijsvestigings-, investerings- steun- en sektoren regionale ontwikkelingsregelingen tot milieurecht en recht met betrekking tot de ruimtelijke ordening.
34. Concreet historisch onderzoek had Stuurman ook hier kunnen helpen. Een goede analyse van het corporatisme had hem geconfronteerd met de ontwikkeling in ons land van de publiekrechtelijke regeling in de sfeer van de produktie en haar relatie tot de privaatrechtelijke regulering. Op een terrein, waarop het corporatisme een sterke invloed heeft gehad, namelijk dat van de sociale verzekeringswetgeving - een voor marxistisch onderzoek niet onbelangrijk terrein - had historisch onderzoek eveneens veel licht kunnen verschaffen over deze problematiek. Het mengsel van publiek- en privaatrechtelijke regelingen dat het sociaal verzekeringsrecht in toepassing en uitvoering te zien geeft, steunt op de structuur van de kapitalistische maatschappij, zoals die zich economisch, politiek en juridisch heeft ontwikkeld.
35. De schrijver neemt de brochure van Pater Angelinus als

basis voor zijn beschrijving van een aantal elementen uit de corporatieve theorie. Zoals we straks zullen zien heeft het corporatisme zeer verschillende achtergronden en variëren de daaruit voortvloeiende corporatieve theorieën nog al.

Voor de katholieke corporatieve theorieën vallen twee representatieve werken te noemen:

- a. Tomassen, *Het R.K. Bedrijfsradenstelsel 1919-1922. De eerste poging tot publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie op organisch-solidaristische grondslag binnen de moderne industriële samenleving in Nederland*, Leiden, 1974.
- b. Veraart, *Beginselen der economische bedrijfsorganisatie*, Bussum, 1921.

Een overzichtswerk over het katholieke corporatisme in Nederland ontbreekt. Voor het corporatisme van protestants-christelijke origine is wel een overzichtswerk beschikbaar, de dissertatie van Steenkamp - de huidige voorzitter van het CDA - *De gedachte der bedrijfsorganisatie in protestants christelijke kring*, Tilburg, 1951.

36. Verwarrend is dat Couwenberg hier gepresenteerd lijkt te worden als "bron" voor de sociaal-democratische opvatting van de staat. Waarom niet het officiële partijstandpunt van de SDAP tot uitgangspunt genomen? In 1935 legt de partij haar standpunt vast in het rapport "Het Staatkundig stelsel der Sociaal Democratie". Voor en na de verschijning van dit rapport zijn er felle discussies over de staat en haar functie gevoerd, door onder andere Wibaut, van der Goes van Naters en Valkhoff. Deze hebben hun opvattingen ook, twee van hen zelfs in boekvorm, op schrift gesteld. Van der Goes van Naters, *Socialistische Staatsvernieuwing*, Arnhem, 1937. Valkhoff, *De marxistische opvatting over recht en staat*, Groningen 1928. Herdruk, Nijmegen, 1976.
37. In ons land werd deze ontwikkeling voltooid met het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie - op initiatief van Thorbecke - in 1853.
- 37a. Schoolvoorbeeld is de twist tussen de leidse hooggeleerde theologen Arminius en Gomarus. Deze twist loopt uit in een machtsstrijd tussen de burgerlijke regenten enerzijds, met Oldenbarneveldt als haar voornaamste woordvoerder en het huis van Oranje onder leiding van prins Maurits anderzijds. De laatste overwint vooralsnog hetgeen bezegeld wordt met het hoofd van Oldenbarneveldt. Zie onder andere Theun de Vries, *Oldenbarneveldt*, Den Haag, 1953.
38. Angelinus, *Richtlijnen voor maatschappelijk herstel*,

- Utrecht, 1944, p. 12.
39. Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging*, Deventer, 1978, vooral hfst. 2 en 3. Bleich/van Weezel, *Ga dan zelf naar Siberië!!!*, Amsterdam, 1978, vooral hfst. 3.
 40. "Het socialisatievraagstuk". Rapport uitgebracht door de commissie aangewezen uit de SDAP, Amsterdam, 1920.
 41. Bank, pp. 187 en 188.
 - 41a. Er wordt hier bedoeld op de wet op de Publiekrechtelijke Bedrijfs Organisatie van januari 1950. Ingediend en verdedigd door Van den Brink, minister van economische zaken voor de KVP, en geredigeerd onder leiding van de eerste Nederlandse staatssecretaris Van der Grinten (KVP). Daaraan vooraf gaat een voorontwerp van de wet van de minister van Nijverheid en Handel, Vos (SDAP), van december 1945. In dit voorontwerp is de koppeling van nationalisatie en bedrijfsorganisatie, zolang door de socialisten verdedigd, reeds los gelaten.
 42. Zie Josephus Jitha, *Functionele decentralisatie*, Groningen/Den Haag, 1932.
 43. Robert Lekachman, *The Age of Keynes*, New York, 1966.
 44. De uitgaven van de federale regering stijgen van 4,0 biljoen dollar in 1933 naar 10,1 biljoen dollar in 1940 (dus vóór de deelname van de V.S. aan W.O. II), Lekachman, p. 115.
 45. *The Economic Journal*, december 1931.
 46. Keynes was de grootste, niet de enige. Naast hem onder meer Kahn en Robinson.
 47. Gardiner Means, Sweezy e.a.
 48. Zie voor Duitsland Van Capelle, *De nazi economie*, Assen, 1978. Vooral hfst. IV, pp. 113 e.v.